

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/70/26-39>

Əli Umud oğlu Əliyev
ADPU Ağcabədi filialı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
eli.eliyev.54@mail.ru
Orcid id: 0000-0001-8270-7242

NİZAMİ YARADICILIĞI XXI ƏSRİN AYNASINDA

Açar sözlər: Nizami, şair, qıpçaq, Afaq, Hərur, Bərdə, xristian, Qafqaz, Alban, Albaniya, ermən, Mərzənküş, Mərzili

Nizami creativity in the mirror of the XXI century

Summary

The naming of 2021 as the "Year of Nizami" is a manifestation of the high value given to our literature, language and culture by the President of the Republic of Azerbaijan İlham Heydar oğlu Aliyev. This article talks about the immortality of the world-famous great Azerbaijani philosopher and poet Nizami Ganjavi, the antiquity of the ethnic lineage of the Azerbaijani Turks and the formation of the Azerbaijani language on the basis of the ancient Turkic language. All this is substantiated by the example of Nizami's personality and creativity, and it is concluded that Nizami Ganjavi is an Azer Turk of Albanian descent who converted to Islam.

Nizami Ganjavi is a world-famous philosopher and poet. If he was not a Turk, he would not marry his Kipchak daughter Afag. Of course, they spoke Turkish at home. This Turkish language was Gargar-Kipchak dialect.

The Armenian province of Caucasian Albania, reflected in the works of Nizami Ganjavi, is not present-day Armenia. The Caucasus is a province of Albania and was inhabited by Albanians. If the Armenian name existed in the 12th century, Nizami, the mirror of his time, would have told the world about the Armenians and their characteristics.

Nizami considers himself a "stranger" to the philosophy of life. This is due to the fact that the people and environment that formed Nizami have just moved from fire-worship, idolatry and Christianity to Islamic thought. Therefore, Nizami was neither a Christian nor an Islamist like Islam. Therefore, standing at the crossroads of these two roads, he says that I - the double Nizami is a stranger, half the vinegar in the world, half the honey. I think he emphasized that he was as sour as vinegar because he left Christianity and that he tasted honey because he converted to Islam. Therefore, pre-Islamic beliefs and discoveries in the works of Nizami Ganjavi. Christianity, sayings and feelings about Jesus Christ are widespread. This is due to Nizami's commitment to his ethnic roots as a Christian Albanian.

Nizami Ganjavi leaned on Albanian literature and culture and presented pearls to the treasury of world culture.

Key words: Nizami, poet, Kipchak, Afag, Harur, Barda, Christian, Caucasus, Albanian, Albanian, Armenian, Marzankush, Marzili

Məsələnin qoyuluşu: Məqalədə Nizami Gəncəvi kimliyinin və yaradıcılığının indiyə qədər öyrənilməmiş məqamları araşdırılır.

İşin məqsədi: İlyas Yusif oğlu Şeyx Nizami Gəncəvi kimliyini və yaradıcılığını yeni yanaşma müstəvisində araşdırmaqla XII əsrdən öncə Azərbaycan ədəbiyyatının və Azərbaycan dilinin vərsəsi haqqında təsəvvür yaratmaq.

Bu mövzunun aktuallığının əsas şərti Nizami Gəncəvi yaradıcılığının bütün dövrlərdə tükənməz bir məxəz olduğundan irəli gəlir. Məsələnin başqa bir tərəfində isə Prezidentimizin 2021-ci ili "Nizami ili" elan etməsi ilə bağlıdır ki, bu da ədəbiyyatımıza, mədəniyyətimizə göstərilən diqqət və qayğının, verilən yüksək dəyərin təzahürüdür.

Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və milli dil xəzinəsinin xridarı İlyas Yusif oğlu Şeyx Nizami Gəncəvi dünya şöhrətli filosof şairdir. Hadisələri öncədən görə bilən Nizami Gəncəvi bu mərtəbəyə yüksələcəyini dərk etmiş və özü haqqında aşağıdakı dahiyənə sözləri ipə-sapa nizamla elə düzmüşdür ki, milyon illər keçsə də, dəyərini itirmədən milli-mənəvi xəzinəmizin incisi kimi ədəbiyyatımızı və mədəniyyətimizi zinətləndirəcəkdir. Azərbaycan xalqının dünya şöhrətli dahi oğlu İlyas Yusif oğlu Şeyx Nizami Gəncəvi 880 il bundan əvvəl doğulub yaşasa da, sənəti, qüdrətli, ecazkar ilhamı ilə bəşər övladının ədəbi xəzinəsinə incilər bəxş etmiş və özünün belə bir qiymətə layiq olduğunu özü də dərk etmiş, əbədiyaşar olduğunu vurğulamışdır:

**Nizamiyəm, xəyalə dönənin biriyəm mən,
Həyacanlı sözümlə əbədi diriyəm mən.(Nizami Gəncəvi, 2004: s. 52).**

Nizami Gəncəvi Azərbaycanın Qarabağ vüqarlı qucağında, zümrüd cilvəli, Göygöl yaraşlıq dilbər guşəsi olan Gəncədə anadan olmuş, Gəncədə də vəfat etmişdir:

**Dünyanı ayaqla yox, dolanmışam başımla,
Ayaqdəyməz yerlərə yol açmışam başımla.
Ağlın iti nəzəri seyrə daldı hər yanı,
Dolandı başdan-başa zirəkliklə dünyanı.**

Nizami dünya ədəbiyyatı xəzinəsinin örnəyidir. O, qeyd edir ki, mən sözümlə əbədiyyət fərşi toxumuşam. Doğrudan da, Nizami əbədiyyət üfüqlərində daim işıq saçan, sönməyən günəşdir. Onu dünyada şöhrətləndirən “Xəmsə”si olsa da, Nizami yaradıcılığını “Xəmsə” ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Çünki onun ilk böyük əsəri “Sirlər xəzinəsi” poemasını yazdığı zaman artıq kamil bir divanı olduğu məlumdur. Onun divanından 6 qəsidəsi, 35 qəzəli, 31 rübaisi və bir neçə qitəsi oxuculara təqdim olunmuşdur. Nizaminin dahiliyi ondadır ki, 880 il bundan əvvəl dünyaya gəlib yazıb yaratmışsa da, onun yaradıcılığı təkcə keçmiş və bu gün üçün deyil, bütün gələcək zamanlar üçün də dəyərli və əhəmiyyətlidir. Onun əsərlərində müasir duyum, müasir təfəkkür tərzini aşkar görünür:

**Dövrünə bax ki, alçalıb zülmədən, şərdən bəşər,
Azgınlığın əlindən qaçar bəşərdən bəşər.
İnsanda nə ləyaqət, nə mərdlik qalıb indi,
İnsandan insanlığı namərdlik alıb indi.**

Nizami yaradıcılığı ona görə əlçatmaz zirvələr fəth etmiş, ona görə şöhrət qazanmışdır ki, o heç bir təsirə məruz qalmamış, özünəməxsusluğu ilə seçilmişdir.

Nəzəriyyə o zaman özünü doğruldur ki, təcrübədə yoxlanılmış və müsbət nəticə əldə edilmiş olsun-----fikirini Nizami poetik dillə belə söyləmişdir:

**Quru sözdən nə çıxar?! İşdən əməldən danış,
İşlər sözlə düzəlsə, hər iş də düz gələrdi,
Nizami hünəriylə göylərə yüksələrdi.**

Nizaminin əsərləri insanlığın əxlaq nəzəriyyəsi, əqidə bayrağı, amal çırağı, müasir gənclik üçün tərbiyə məktəbidir. Odur ki, Nizamiyə mənəvi xəzinə, kamalın loğmanı, şölə saçın günəşidir - desək yanlışdır:

**Dünyaya fəth olmaz zülmkarlıq, rəzalət,
Yer üzünün fəthi ədalətdir, ədalət!
Zülmət pərdələyərmə nur ələyən günəşi?!**

Nizami külliyyəti bütövlükdə nəsihət, ustad kəlamı, müdrik fikirlər okeanıdır. Həyatın fəlsəfi qanunauyğunluqlarını, yerin kürə şəklində olduğunu, kainatın sonsuzluğunu, məkan və zamanın hüdudsuzluğunu Nizami hələ XII əsrdə söyləmişdir:

**Sirlər dünyasıdır əzəl gündən bu dünya,
Sonsuz səhradır, mülki əbədidir bu səhra.
Əvvəlini arasan-----əzəlsiz bil sən onu,
Axırını sorsalar-----sonsuzluqdadır sonu.**

Nizami Gəncəvi fəlsəfə, astronomiya, hüquq, təbabət, dilçilik, etnoqrafiya kimi elm sahələrinə yaxından bələd olmuş və əsərlərində müxtəlif elm sahələrindən qidalanaraq öz şəxsi yaradıcılıq istedadı ilə dünya mədəniyyəti xəzinəsinə incilər bəxş etmişdir:

**Sənətin hər sehrinə yenə də əl atmışam,
Yeni qəlibdən çıxan bir heykəl yaratmışam.**

Qafqaz albanları Azər Türkünün etnik soyudur. Ona görə də Türksöylü olan Nizami Gəncəvinin də milli mənsubiyyətinin kökündə Qafqaz albanlarının Türk qanadı durur. Təbii ki, onun dilinin də kökündə qıpçaq-qarqar dili dayanır. Bu baxımdan Azərbaycan türkünün etnik tarixi e.ə. III və I minilliklərə dirsəklənir. Eradan əvvəlki minilliklərdə bu yerlərin sahibinin türkmənşəli etnosların olması konsepsiyasının müəllifi Qiyasəddin Qeybullayev sübut etmişdir ki, e.ə. burada yerli, avtohton türkmənşəli etnoslar – Manna, Maday, Kas, Alban, Kaspi və b. yaşamışlar. “Albaniyanın türk tayfalarının kimmerlər və saklarla qaynayıb-qarışması nəticəsində alban xalqı yaranmışdır. Bu xalqın V-VII əsrlərdə yazısı və dili də türkcə idi. XI-XII əsrlərdə səlcuq oğuzları nə cənubda, nə də şimalda heç kimi türkləşdirməmişdir. Azərbaycan dili gətirilmə dil deyil, kökləri ilə qabaqkı minilliklərə gedən dildir. Səlcuq oğuzları Azərbaycanın hər iki hissəsində türklərin sayını artırmış və Azərbaycan dilində türk dillərinin oğuz qrupuna aid dillər üçün səciyyəvi xüsusiyyətləri çoxaltmışlar.”(Qiyasəddin Qeybullayev, 1999: s. 40).

Albanlarda olan şəxs adları (Aran, Ərbak, Zaban, Parnak, Əmbak, Ərnək, Əncək, Bazuk, Kornak, Kozis, Zober, Urnayr, Asay, Sato, Manas, Aratan, Xurs, Mate, Urbat, Xosken, Qonaq, Kazan, Bağır, Bakur, Manuşik, Baxan, Davtaq, Abas, Satinik, Taquhi, Əsən Cəlal, Aq-Buqa, Tursun, Hamam, Alp-Kuş, Altuntaş, Tuk-Teqin, Başar və s.), türkmənşəli toponimlərin (Alazan, Kür, Keravn, Talqe, Tosaren, Balasakan, Artsak, Arkuqet, Balk, Qoş, Dasoran, Dut, Kava, Kost, Taştan, Urdu, Qaç, Alason, Qaq çölü. Tapat, Çula, Barmak, Sanar, Beyləqan, Çapar və s.) və türkmənşəli tayfaların (alban, abant, aran, qat, quqar, qarqar, kaspi, kəmər, lbin (İpin), maskut, sliv, ciqb, çul, gel, lek, sak, satak, uti, şarvan, şamak, şirak, her və s.) adlarının mənə anlamı və yaşantıları birmənalı şəkildə sübut edir ki, Qafqaz Albanları Azərbaycan türkünün etnik soyudur. Yuxarıda sadalanan şəxs adları, türkmənşəli tayfaların adları Qiyasəddin Qeybullayevin “Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən” kitabında şərh edilmişdir. Odur ki, onların mənə anlamı, haqqında məlumat vermədim.

Azərbaycan dilinin təşəkkülü izahatlardan göründüyü kimi e.ə. I minilliyə — manna, maday, kas və alban dillərinə gedib çıxır. “Dilimizin birinci layının kökləri isə daha qədimlərə — eramızdan əvvəlki minilliklərdə Ön Asiya və Azərbaycan ərazisində yaşamış Şumer, Lulube, Kutu, Kas və b. etnoslarla bağlıdır.” (Qiyasəddin Qeybullayev, 1999: s. 299). Onu da qeyd edək ki, leksik paralellər apardıqda görürük ki, ən qədim minilliklərdə dilimizin təşəkkülünün bünövrəsində qədim türk dili durur. Çünki Şumerlərin də soyunda qədim türk tayfalarının rolu danılmazdı. Şumer dili də, Alban dili də aqulyunativ (iltisəqi) dillər qrupuna daxildir və ahəng qanununa tabedir.

Azərbaycan dilinin təşəkkülü məsələsində yeni konsepsiya ilə çıxış edən Qiyasəddin Qeybullayev qeyd etmişdir ki, Azərbaycan türk dilinin başqa səlfi Atropatena və Alban ümumxalq danışığı dilləridir, “Mannada və Midiyada tayfa ittifaqları xalqa çevrilmədiyinə görə ümumxalq danışığı dili də yarana bilməzdi. Ona görə təxminən eyni tarixi mərhələ çərçivəsində yaranmış bu

dillər Azərbaycan dilinin bünövrəsini təşkil edir. Alban tarixçisi Musa Kalankatlının çar Vaçaqanın (V əsr) bütün əyalətlərə fərmanlar göndərməsi haqqında məlumatından (I kitab, 20-ci fəsil) aydın olur ki, Albaniyada ümumxalq danışq dili vardır. Alban dili həm də V-VIII əsrlərdə yazılı dil idi. Mənbələrdə qeyd olunur ki, “Bibliya” alban dilinə tərcümə olunmuşdu. Bu onu göstərir ki, alban dili “Bibliya” kimi kitabın dilini verməyə qadir lüğət fonduna malik dil idi. Bilirik ki, ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsilə alban etnosu dini mənsubiyyətcə parçalanmış, VIII əsrin əvvəlində xilafətin köməyi ilə erməni kilsəsi alban kilsəsini özünə tabe etmişdir. Bu alban yazısının məhvinə səbəb olduğu kimi, ümumalban danışq dilinə də zərbə vurmuşdu. Əslində ümumxalq Alban danışq və yazılı dilinin tarixi bununla bitir və VIII əsrdən sonra Albaniya və Atropatenada türk tayfalarının, albanların müsəlman hissəsi və atropatenlilərlə konsolidasiyası yeni etnosun – Azərbaycan etnosunun formalaşmasına səbəb olmuşdur. Böyük Nizami və Xəqani məhz Albaniya ərazisində əsrlər boyu formalaşmış mədəni irsi və formalaşmış dili əhatə edən özül üzərində yüksəlmişdi. Nizami etnik mənsubiyyətcə türk idi və onun ana dili də albanların türk dili idi. Məlumdur ki, Nizami qıpçaq qızı ilə evlənmişdi. Yəqin ki, həmin qız nə ərəb, nə də farsca bilmirdi. Nizami türk deyildisə (XI-XII əsrlərə qədər Alban əhalisinin Qafqaz mənşəli olmasını söyləyən tarixçilərimizin ardınca getsək) türk qızı ilə necə ailə qura bilərdi?!...

Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” əsərində eşqi yolunda özünü şəhid edən Şirinin ölüm səhnəsini təsvir etdikdə öz həyat yoldaşı Afaqi Şirinə bənzədir və Afaqın cavan ölməsini qeyd etməklə bərabər onun dərbənd şahından töhvə verildiyini, Türklərtək dəfn olunduğunu, albanlar sayaqı Nizami yurdunu tarac etdiyini, yəni dəfn olunanda ailəyə məxsus nə varsa hamısı dəfn olunan ölü ilə birlikdə dəfn olunmalı idi. Ona görə də Nizami “Türklərtək eylədi yurdumu tarac” - söyləyir. Həmçinin burada Nizami oğlunun Tanrıdan qorunmasını diləyir: “Saxla Türkdəmi, sən ey Yaradan!” - deyir. Sitat aşağıdakı kimidir:

**Qıpçaq bütüm tək ox kimi süzdü,
Afaq sevgilimin sanki özüydü.
O, Dərbənd şahının bir töhvəsiydi,
Saf, ağıllı, gözəl gül qönçəsiydi...
Türklərtək olmuşdu bir köçə möhtac,
Türklərtək eylədi yurdumu tarac.
O, Türküm getdisə bir gün çadırndan,
Saxla Türkdəmi, sən ey Yaradan! (Nizami Gəncəvi, 1985: s. 195-196).**

Bir daha aydın olur ki, Nizami Türkdür, onun dili də Azərbaycan Türk dilidir.

“Oğuzların XI-XII əsrlərdə gəlməsi ilə Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin formalaşması istiqamətində davam edən prosesin yeni mərhələsi başlanır.” (Qiyasəddin Qeybullayev, 1999: s. 235.)

Qafqaz Albaniyası Azərbaycan türk dövləti olmuşdur. Azərbaycanın qədim və erkən orta əsrlərə dair çoxminillik etnik tarixi onun etnogenezi ilə bağlı e. ə. VIII əsrdən etibarən qədim türk, şumer, alban xətti ilə sıralanaraq müasir duruma gəlib çatmışdır. “Azərbaycan xalqının tarixi ümumtürk tarixinin ən qədim və ən zəngin hissəsidir; çünki qədim türklərin ilk dövlət qurumları məhz Azərbaycan ərazisində yaranmışdır. Türk etnoslarının qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində Manna və Maday(e.ə. VIII-VI əsrlər), Sak çarlığı(e.ə. VII-V əsrlər), Atropatena(e.ə. IV-eranın VII əsrləri)... və b. çoxlu dövlət qurumları vardır.”(Qiyasəddin Qeybullayev, 1999: s. 239.) Bu isə imkan verir deyək ki, Azərbaycanın mədəniyyəti, incəsənəti və dilinin kökləri e.ə. I minilliyə gedib çıxır. Demək, xalqımızın dili, mədəniyyəti və incəsənətinin tarixi vərəsəsi qədim türklər, şumer və albanlardır. Bu vərəsəlik aktını tarixi sənəd kimi təsdiqləyən dil faktlarıdır. Dil böyük bir xəzinədir. Bu xəzinənin dəyəri millətin varlığı ilə ölçülməlidir. Toponimlər isə dil xəzinəsinin açarı, dünyanın ünvanıdır. Bu ünvan tarixin daş yaddaşını bütün zamanlarda yaşadır, tarixi həqiqətləri saxtalıqlardan qoruyur. Əgər xalqımızın milli dili, Azərbaycan dili olmasaydı, ərəb, fars, rus, erməni və gürcülər bizi yer üzündən silib,

özünüküləşdirib yox etmişdir. Necə ki, Qafqaz Albaniyasını yox edib özünüküləşdirdikləri kimi. Bu barədə Ziya Bünyadov yazmışdır: “Erməni katalikosluğu və nahararlarının mənafeyi hər dəfə tələb etdikdə erməni kilsəsi həmişə yadelli işğalçıların köməyinə əl atır, “Xaç bayrağı” ilə öz yolu üzərində tarixi Albaniya və onun bir hissəsi Qarabağ (Arsax) xalqlarını yox edirdi.”(Moisey Kalankatuklu, 1993: s. 11). Bu gün isə həmin yoxetmənin davamı kimi fars, rus, erməni və gürcü müəyyən siyasi çaralarla iyrənc niyyətlərindən əl çəkməmiş, məqam düşdükdə torpaqlarımızı, adət-ənənələrimizi, milli yeməklərimizi, musiqimizi, toponimlərimizi öz adlarına çıxaraq saxta tarix yaratmaqda həyasızcasına davam edirlər. Atalar gözəl demişdir: “Qətranı qaynatsan olarmı şəkər?! Cinsi naqis olan, cinsinə çəkər.”

Milli etnomənəviyyatımızın ən qiymətli dürlü incisi türk mənşəli toponimlərdir. Azərbaycanda yaşamış tayfaların etnik mənsubiyyətinin türk olması, Albaniyanın onomastik leksikasının dil mənsubiyyətinin qədim türk dilinə aid olması birmənalı şəkildə sübut edir ki, ulu əcdadlarımızın etnik kökü və dili yerli türkmənşəli tayfalardan qaynaqlanmışdır. Odur ki, Nizami Gəncəvi də Alban mənşəli, Türksöylüdür. Onun dili də qarqar-qıpçaq dilidir ki, bu da Azərbaycan dilinin vərəsəsidir. Belə olmasaydı o, Qıpçaq qızı Afaqla ailə həyatı qurmazdı, onu qaravaş kimi saxlardı. Nizami bütün yaradıcılığı boyu Türkə və Türkçülük ideologiyasına sadıq qalmış və yeri gəldikcə öz münasibətini bildirmişdir:

**Bir zamanlar türklərin çox yüksəkdi dövləti,
Bəyənildi hər yanda ölkəsi, ədaləti. (Nizami Gəncəvi, 1985: s. 59).**

Nə Şumer dilində, nə də Alban dilində j, r hərfləri ilə başlayan söz yoxdur. Müasir dilimizdə də belə sözlər alınma sözlərdir. Alban yəni qarqar — qıpçaq dilinin fonetik və leksik xüsusiyyətləri barədə “Qafqaz Albanlarının dili və ədəbiyyatı” kitabında Bəxtiyar Tuncay Albandilli əlyazmalara istinad edərək Alban dilinin spesifik xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi səciyyələndirmişdir: “Sait sistemi eynən Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi 9 səsdən ibarətdir və bizimki ilə tam eynidir. Onlardan 4-ü qalın (a, ı, o, u), 5-i isə incədir. (e, ə, i, ö, ü).

Azərbaycan türkcəsində samit səslərin sayı 24-dürsə, alban (qıpçaq-qarqar) türkcəsində bu rəqəm bizdə olmayan, fəqət Şamxor-Tovuz şivəsində hələ də işlənməkdə olan “nq” qarışıq səsi hesabına 25-dir. Buna alınma sözlərdə işlənən və rus dilindəki “n” hərfinin ifadə etdiyi səslə eynilik təşkil edən səsi də əlavə etmək olar. Bu səslə birlikdə samitlərin ümumi sayı 26 edir.

Alban dilindəki samit səslər bunlardır:

b, c, ɥ, d, f, g, ğ, q, h, x, j, k, k', l, m, n, nq, p, r, s, ş, t, v, y, z.

Məlumat üçün bildirək ki, bütün türk ləhcə və şivələrinə, o cümlədən Azərbaycan türkcəsinə xas olan ahəng qanunu Alban dilinə də xasdır.” (Bəxtiyar Tuncay, 2010: s. 260.)

Alban dilində olan sadə və düzəltmə isimlər, ismin qrammatik kateqoriyaları, sifətin mənaca növləri, sifətin quruluşca növləri, sifətin dərəcələri, say və onun mənə növləri, əvəzlilik, zərf, fel və ona məxsus mənə qrupları, sadə, düzəltmə, mürəkkəb fellər, felin qrammatik kateqoriyaları, qoşma, bağlayıcı və ədatlar da müasir Azərbaycan türkcəsi ilə müştərəklik təşkil edir. Alban dili də iltisəqi (aqlyunativ) dillər qrupuna daxildir.

Həmçinin Bəxtiyar Tuncayın “Qafqaz Albanlarının dili və ədəbiyyatı” kitabında “Alban dilinin qısa lüğəti” (Bəxtiyar Tuncay, 2010: s. 280-339) başlığı altında verilmiş Albanca-Azərbaycanca lüğətdə 1926 söz verilmişdir. Bu sözlər hamısı Alban dilində nə mənəni verirsə, müasir dövrümüzdə Azərbaycan dilində də eyni mənəni verir. Bu isə qısa bir lüğətdir. Məncə, Qarqar-qıpçaq və Azərbaycanca geniş şəkildə lüğətlərimiz bundan sonra işlənilib hazırlanacaq və Alban dili Azərbaycan dilinin vərəsəsi olduğu bir daha bəyan olunacaqdır. Bu yolda araşdırıcı-tədqiqatçılarımıza uğurlar diləyirəm.

Yuxarıda verilmiş şərhlər onu təsdiq edir ki, Nizami Gəncəvinin soykökü, Alban nəsilli, Türk əsillidir, dili də Türk dilidir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında Qafqaz Albaniyasının Ərmən tayfası və Ərmən vilayəti haqqında bilgilər də müasir yanaşma müstəvisində çox önəmlidir. Bu ona dəlalət edir ki, Nizami

yaradıcılığı elmi-tarixi məxəz kimi də əhəmiyyətlidir. Azərbaycanın daşlaşmış tarixi yaddaş muzeyinin şah əsərlərini yaratmış, XII əsrin aynası olan dahi Nizami Gəncəvi ensiklopedik biliyə malik, bir çox sənət sahələrinin bilicisi, mütəfəkkir şair, alim kimi də dünya ziyalılarının diqqət mərkəzində olmuş və bütün dövrlərdə öz yüksək dəyərini almışdır. Əlişir Nəvainin aşağıdakı kəlamları əsrlərin daş yaddaşına hoparaq bu gün dillər əzbəri olmuşdur: “Nizami söz incisi mədəninin xəzinədarıdır. Nizami “Xəmsə”si öz məzmun və mənasına görə o qədər əzəmətli və ağırdır ki, onu ölçmək üçün göylər qədər, Yer kürəsi kimi iri daş lazımdır.”

Nizami Gəncəvi dövrünün mənbələrindən yararlanaraq əbədiyaşar dəyərli əsərlər yaratmışdır:

Sözümlə əbədiyyət fərşi toxumuşam mən,

Gözümlə ürəkləri, ərşi oxumuşam mən.(Nizami Gəncəvi, 2004: s. 66.)

Nizami Gəncəvi dövrünün aynası olmuşdur. O, bunu özü də etiraf etmişdir:

Amansızam, mən hər şeyi əks edirəm ayna kimi...(Nizami Gəncəvi, 2004: s. 125.) Dövrünün aynası olan Nizami Gəncəvi əsərlərində erməni və Ermənistan anlayışı, məfhumu yoxdur. Əgər XII əsrdə belə bir tayfa anlayışı olsaydı Nizami heç olmazsa onun adını çəkərdi. Nizami yaradıcılığında adı çəkilən ermən tayfası Alban tayfasıdır və yaşadığı ərazi də Ərmən torpağı adlanır ki, bu da Qafqaz Albaniyasının bir vilayətidir. Açıq aydın qeyd olunur ki, Albaniyanın dağlıq ərazisi Ərmən adlanır və orada Alban tayfası olan Ərmənlər yaşayır ki, bunlar da bu ittifaqdandır deməklə, yəni bizdəndir, yəni Albaniya ittifaqındandır. Axı Albaniya 26 tayfa ittifaqına malik olmuşlar. **“Bərşad Ərməndən bu ittifaqdan”dır. (Nizami Gəncəvi, 2004: s. 321.)**

“Xosrov və Şirin” əsərində belə bir başlıq var: “Xosrovun Bəhramdan qaçıb Ərmənə getməsi”.

Zəmanə Xosrova olmadı pənah,

Bəhram qarşısında məğlub oldu şah.

Müxtəlif şətrəncdə qanlı zəmanə,

“Şah” dedi Xosrova, vermədi xanə.

Yüz hiyləylə qaçıb o yan-bu yana

Yetirdi özünü Azərbaycana.

Sızlayan könlündə Şirinin dərdi,

Birbaş “Muğan” deyib atı döndərdi. (Nizami Gəncəvi, 2004: s. 115.)

Buradan aydın olur ki, Ərmən dedikdə Azərbaycan, Muğan nəzərdə tutulur. Həmçinin bütün varlığı ilə türk olan Nizami erməniyə igid deyib onu tərifləməz. Ərmən türk oğlu türk olduğu üçün Nizami onu belə vəsv edir:

Ərməndən acıqlı igid bir cavan,

Vurub öldürməkdə cəsur pəhləvan.

Adı Şərvə, özü döyüşdə kamil,

Nə aslan tay idi ona, nə də fil. (Nizami Gəncəvi. 2004: s. 332.)

“Xosrov və Şirin” əsərində Alban ölkəsinin qış yatağı Arran, yaylaq yeri isə dağlar diyarı Ərmən olduğu qeyd olunur:

Dərbənd dənizinin bir sahmanında

Bir gözəl ölkə var dağlar yanında.

Şahzadə qadınlar orda hökmran,

Yayılmış qoşunu İsfahanacan.

Arrandan başlamış Ərmənə qədər,

Onun fərmanına boyun əyirlər

Səmira adlanır o göyçək qadın

Böyükdür mənası bu gözəl adın.

Surətdə kişidən heç geri durmur,

Böyük olduğundan Məhin Banudur.

Gün keçib gələndə yeni bir fəsil

O qurur özünə təzə bir mənzil.

Gül fəslə yamyaşıl Muğan—yatağı,

**Yay zamanı yeri Ərmən torpağı.
Bərdənin havası çox mötədildir,
Hər il qış zamanı o bura gəlir.**(Nizami Gəncəvi, 2004: s. 64.)

Bir daha aydın olur ki, Arrana və Ərmənə hakim olan Alban hökmdarı Məhin Banunun yaylaq yeri Ərmən torpağıdır və Ərmən torpağı Qafqaz Albaniyasının bir vilayətidir. Odur ki, bu vilayət əhli bir zamanlar atəşpərəst olmuşlar. Nizami “İsgəndərnamə” əsərində bu barədə belə qeyd etmişdir:

**Böyük Azərbaycan hökmdarından
Bir elçi gələrək dedi: “Hökmüran,
Nə üçün ram etdin bütün dünyanı?
Sildin ruzigardan zülmü, tüğyanı?
Verdin hər ölkəyə qurtuluş, aman
Ərmənə nədən süst baxdı hökmüran?
Doğduğun şəhərə bu yaxın ölkə,
Nə üçün bürünsün qaranlıq kölgə?
Ərməndə atəşə ibadət edər,
Başqa padişaha itaət edər.
Orda Ad nəslindən bir pəhləvan var
Qüvvəti Rüstəmin gücünə çatar.
Adı Dəvalidir, hər bağı yarır,
Aslan dərisindən yosun qoparır.
Ərməndə yaşayan bütün igidlər,
Yalnız bu padşaha boynunu əyər.
Hər kəs badə içər onun adına,
Yaxın ölkələrdən bac gəlir ona.
Ordunla bu səmtə hücum etməsən
Ölkəni, şübhəsiz, alacaq bizdən”.** (Nizami Gəncəvi, 2004: s. 119.)

Sitatdan bəlli olur ki, Azərbaycana məxsus Ərmən Dəvaliyə boyun əydiyi, ona tabe olduğu üçün Azərbaycan hökmdarı elçi göndərərək ölkələr fəth edən İsgəndərdən kömək diləyir və əgər bizə kömək etməsən, “Ölkəni, şübhəsiz, alacaq bizdən”—söyləyir.

“VIII əsrin başlanğıcında Albaniya ərəblər tərəfindən Arran (ər-Ran, Aran) adlanmağa başladığı dövrdə “Ərminiyyə” adlı yeni ərəb inzibati adı meydana gəldi. Bu adla tanınan ərəziyə Ermənistan, Albaniya və İberiya torpaqları daxil idi. Yeni ərəb inzibati termininin adı çəkilən ölkələrə şamil edilməsi Bizans imperatoru I Yustinianın (527-565) islahatları(536) nəticəsində yaranmış bizans Ermənistanı inzibati vahidinin adı ilə bağlı olmuşdur. Həmin inzibati islahata əsasən Ərminiyyə adlanan ərəzi bilavasitə Bizans ərəzində (Müasir Türkiyə ərəzində) - Qara və Aralıq dənizləri arasında idi və 4 sahəyə bölünürdü. “Ərəb Ərməniyyəsi” inzibati adının yaranmasına başqa obyektiv səbəblər də təsir etmişdir; belə ki, ərəblər Azərbaycana qədəm basmamış (639-640-cı illərdə) Mesopotamiyada yürüş zamanı Bizansın tabeliyində olan “Ərməniyyə” adlanan ərəziləri ələ keçirmiş, digər tərəfdən ərəb işğal zonasını idarə edən canişinliyin qərargahı həmin dövrdə ermənilərin baş şəhəri olmuş Dəbildə-Dvində yerləşirdi. Təbii ki, özlərindən əvvəlki Bizans inzibati-idarə sisteminə varis durmuş ərəblər, başqa yerlərdə olduğu kimi, burada da köhnə dövrə dair “Ərminiyyə” adını saxlamışlar. Ərəblər sonralar işğal etdikləri yeni həmhüddü ərəziləri də tabeliklərində olan ərəziyə birləşdirmişlər. Dvin tərəfdən Albaniya və Gürcüstan ərəzilərində daxil olan ərəblər Qafqazda tutduqları başqa torpaqları azərbaycanlıların, gürcülərin, ləzgilərin və başqalarının yaşadığı ərəziləri də əvvəlki işğal zonasına qatmış və bu yerlərin hamısını, idarəetməni asanlaşdırmaq məqsədilə, əllərində olan Ərminiyyə vilayətinin adı ilə adlandırmış və onun idarəsini Dvindəki canişinə həvalə etmişlər. “Ərminiyyə” inzibati adının sonralar nisbətən daha Şərqi ərəzilərə şamil olunmasında isə ərəblərlə əks cəbhədə olan Bizansa qarşı dini-ideoloji mübarizə apararı erməni din xadimlərinin rolu da müəyyən mövqə tutmuşdur. Eyni zamanda Xilafətin qərəzli siyasəti nəticəsində alban kilsəsinin erməni kilsəsinə tabe edilməsi və bununla əlaqədar bütün Arran və

Ermənistan xristianlarına real rəhbərliyin erməni katalikosunun əlində cəmlənməsi, Albaniyanın özünün isə bir dövlət kimi süqutu həmin prosesin inkişafına təkan verdi. Erməni din xadimləri, kahinləri yeni-yeni ərazilərə sahib durmaq niyyəti ilə əvvəllər bilavasitə Bizans ərazisində mövcud olmuş Ərminiylərin tədricən Cənubi Qafqazdakı ərazilərə şamil edilməsində əllərindən gələni etdilər. Odur ki, Bizans ərazisindəki 4 Ərminiye ilə ərəblər dövründəki 4 Ərminiye bir-birindən fərqlənirlər; başqa sözlə ərəb müəlliflərinin şərh etdikləri 4 Ərminiye I Yustian dövrünün 4 Ərmiyəsi ilə uyğun gəlmir.

“Ərminiye” termini ilk vaxtlarda ərəblər tərəfindən şərtsiz qəbul olunmuşdur. “Ərminiye” istilahı altında böyük bir ərazi nəzərdə tutulurdu və İbn Xordalbeh, Əl-Bəlazuri, Əl-Yaqubi, İbn Əl-Fəqih və s. ərəb müəlliflərinin əsərlərində əks olunduğu kimi, 4 yerə bölünürdü:

I Ərminiye Qafqaz Albaniyasının, ərəb istilahı ilə, Aran ərazisini əhatə edirdi.

II Ərminiye ərəb tarixçilərinin yazdığına görə, əsasən gürcülərin, ləzgilərin və başqa dağlıqların məskunlaşdıqları əraziləri əhatə edirdi.

III Ərminiye Arazın aşağı axarının sağ sahillərini, Göycə gölünün qərbi ilə Van gölünün şərqini və şimali-şərqindəki əraziləri əhatə edirdi.

IV Ərminiye III Ərminiyedən daha qərbdə Xilat tərəfdə olan ərazilərdə mövcud olmuşdur. Göründüyü kimi, Xilafətin Cənubi-Qafqazdakı I və II Ərminiye inzibati bölgüləri şimalda Tiflis və Dərbənddən cənubda Araz çayınadək, qərbdə Kiçik Qafqaz dağlarından şərqdə Xəzərə kimi olan sahəni əhatə edir və əsasən ərəblərin Arran adlandırdıqları qədim Albaniya torpaqlarını birləşdirirdi. Artıq IX əsrin sonlarından başlayaraq ərəb tarixçiləri Xilafətin Cənubi Qafqazdakı vilayətlərini dəqiq sərhədləndirməyə və adlandırmağa başladılar və “Ərməniye” termini də aradan çıxdı. Bunun əsas səbəbi bizans ilə müharibələrə başı qarışmış Xilafətin Qafqazdakı hadisələrə lazımı diqqət yetirə bilməməsi idi. Sonralar Azərbaycan Arran və Ermənistan formal olaraq vahid Qafqaz canişinliyi – vilayəti tərkibində birləşdirildi və xəlifənin valisinin idarəsinə verildi. Xilafətin zəifləməsi nəticəsində isə I və II Ərməniye bölgələrinin tərkibindəki Şimali Azərbaycan torpaqlarının bir qismi mənşəcə ərəb olan məzyədilərin əlinə keçdi və onlar 861-ci ildə Şirvanşahlar dövlətini təsis etdilər. Lakin, “Ərməniye” termini sonralar işlədilməsə də, ilk ərəb müəlliflərinin öz əsərlərində bu termini işlətmələri müasir ermənilərin yersiz torpaq iddiaları irəli sürmələrinə vasitə oldu.” (Vaqif Piriye, 2006: s. 44-45.)

Buradan da bir daha aydın olur ki, Ərmən Alban vilayətidir və Azərbaycana məxsusdur. Əgər XII əsrdə Nizami dövründə “erməni” adı mövcud olsaydı, hökmən Nizami kimi inci seçib dürr axtaran bir sərrafın qələmindən yayınmazdı, ümumiyyətlə, “erməni” etnosu olmamışdır. Bu başımıza bəlalar açan qondarma bir siyasi gedişin oyunudur. Bu oyunu başımıza açan ruslardır ki, 800 il bundan öncə dahi Nizami Gəncəvi onlara məxsus nə söyləmişsə, bu gün onun nəticələri göz önündədir. Nizami yazmışdır:

**Şox keçməz ki, ruslar keçər hər yana,
Rumu, həm Ərməni qoyar virana.
Elə ki, keçirər ələ xəzinə,
Durmayıb tələsik qaçarlar yenə.
Şəhərlər alaraq, talar hər yanı,
Bəlkə də tutarlar bütün dünyanı.
Onlarda aslanla qurd ürəyi var,
Qana mərd, süfrəyə aciz olurlar.
Ruslardan adamlıq gözlənməz bir an,
Yalnız surətindən görünər insan.
Eşşəyin cəvahir olsa da yükü
Yenə də eşşəkdir, parıldar tükü.
Madam ki, yol tapmış bunlar xəzinəyə,
Ziyanlıq verəcək bir çox ölkəyə.
Zülümlə açacaq yeni qol-qanad,
Karvanlar soyacaq, sönəcək həyat.**

Ölkəyə dərinədən ziyan vuracaq,

Ruma, Xorasana əl uzadacaq. (Nizami Gəncəvi, 2004: s. 311.)

Nizami Gəncəvinin peyğəmbər kimi uzaqgörənliyi XIX yüzilliyin başlanğıcından açıq-aydın özünü göstərdi. XIX əsrin əvvəllərində Rusiya Azərbaycanı işğal etdikdən sonra öz hökumranlığını möhkəmlətmək və işğal etdiyi ərazilərdə manqurtlaşdırma siyasəti yeritmək, münaqişə ocaqları yaratmaq kimi perspektiv planlar qarşıya qoymuş və bu planları uğurla yerinə yetirmişdir. Belə bir “parçala hökm et” siyasətini erməni siyasəti adlandıram. Ümumiyyətlə, Azərbaycan türk millətinə, dövlətçiliyinə, ərazi bütövlüyünə qarşı çevrilmiş hər bir ideya və ideologiyayı erməni siyasəti kimi dərk edirəm. Bu erməni siyasətinin məqsədi hansı yolla olursa olsun Azərbaycan türk millətini yox etmək, Azərbaycan torpaqlarını özünüküləşdirmək üçün müxtəlif üsullara, variantlara əl atmaqla Azərbaycanı xəritədən silməkdir.

Rus şovinizmlə erməni məkri 200 ildir ki, Azərbaycan türk millətini məhv etmək siyasəti ilə bir çox işlər görmüş, dədə-baba torpaqlarımızda özlərinə vətən yaratmış, əcdadlarımız olan Albanların ər və h-ay tayfalarının adı altında gizlənən erməni-haylar Alban torpaqlarına sahib çıxmışlar.

Bu yox etmə bu gün sözün həqiqi mənasında tam başa çatmışdır. Azərbaycanın dədə-baba torpağı olan İrəvan xanlığında erməni-haylar hay salıb, qıy vururlar.

“Aparılan araşdırmalar və tədqiqatlar nəticəsində aydın olur ki, ermənilər müxtəlif vaxtlarda gah Əhəməni fars imperiyasının, gah Makedoniyalı İsgəndərin, gah Azərbaycan-Atropatenanın, gah da türklərin hakimiyyəti altında olmuşlar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər hansı dövlətin ərazisində yaşayırdısa, o dövlətin tarixini özünükü kimi qələmə verməyə, ona şərikin çıxmağa başlayırdılar. Mənbələrin birində qeyd edilir ki, beləliklə, ”süni şəkildə yazılan və təbliğ olunan ”erməni xalqının tarixi” həqiqətdə ayrı-ayrı erməni olmayan etnik feodalların tarixidir”. (“AME” 2007: s.,25).

“Antik dövrün mənbələrinə görə qaraçı və səfalət həyatı sürən, kürəklərinə əbədi damğa vurulmuş “bragi”lər (Herodot)-----adsız tayfalar - “səllimə itləri” (gələcək erməni-haylar) Balkan yarımadasında Friqiya adlı kiçik bir ölkənin ərazisində, kaloniyada yaşayırdılar. Friqiya dövləti dağıldıqdan sonra, onlar m.ğ. VII yüzillikdə friqlərin ardınca Malatya bölgəsinə, Assur və Urartu dövlət qurumları süquta uğradıqda isə təxminən m.ö. VI yüzillikdə, Diyarbəkirdən xeyli yuxarıda, prototürklərin nəsil davamçıları yaşayan Subar bəyliyinə məxsus Arme və Van gölü arası bölgəyə köç etmişlər. O dövrdə Arme (Arman, Ərmən - ər mənəm) bölgəsi saqa-qamər türk boylarının ortasında yerləşirdi. Adsız “bragi” tayfaları köç etdikləri bu yerləri özləri üçün ikinci “ata” yurdu saydılar. Bir neçə yüzillik ərzində “bragi”lərin Van gölü yaxınlığında yaşayan hurri-urartularla qarışığından yeni bir toplum - haylar yarandı. Bu elmi cəhətdən əsaslandırılmış fikir Q.A. Melikaşviliyə məxsusdur. O, yazır: “Qədim yerli əhalinin dili ilə qarışan erməni (hay) dili qalib çıxdı... Sonralar erməni tayfaları qədim Urartı rayonlarına yayıldı... bunların da bir hissəsi ermənilərə qarışdı...”.

Məlumdur ki, miladdan öncə indiki Anadolunun batısında-Van gölü ətrafında kiçik bir əyalət Arman (Ərman, Ərmən) adlanırdı. Onun aborigen əhalisi türksoylu tayfalardan ibarət idi. Balkan yarımadasındakı friqiya tayfalarının əhatəsində yaşayan “bragi”lər buraya köç edib, məskunlaşmış və bu ölkənin adı ilə kənar qonşular tərəfindən ermən (sonrakı çağlarda ermən-i) adlandırılmışlar. Gəlmə tayfalar törəyib artdıqca aborigen əhalinin bir hissəsi onların təhqiramiz, qəddar rəftarına, davranışına dözməyərək doğu ölkələrinə axın etmiş, yerdə qalanlar cadəcə olaraq zaman-zaman assimilyasiyaya məruz qalıb, “ərimişlər”. Gəlmə “ermənilər”-“bragi”lər isə sonrakı yüzilliklərdə yerli-köklü ərmanların (ərmənlərin) torpaqlarına sahib durduqları kimi, “onların tarixini, mədəniyyətini də mənimsəmişlər” (F.Ağasıoğlu).....”(Aydın Qarabağlı, 2015: s. 264-265).

Bəxtiyar Tuncay və millət vəkili, tarix elmlər doktoru Fəzail ağamalıının xidmətləri sayəsində 2010-cu ildə işıq üzü görmüş” Qafqaz Albanlarının dili və ədəbiyyatı” kitabı bütün Türk dünyası üçün bir müjdədir. Çünki bu kitab faktlara əsaslanır və bu günə qədər dünyanın gözünə kül üfürən hayların “Erməni qıpçaqçası” adlandırdıqları yazıların və ədəbiyyatın albanlara məxsus olduğunu birmənalı şəkildə sübut edir:

“...erməni və alban əlifbaları eyni mənşəli olsalar da, Yazılış xətt və üslubuna görə bir-birindən fərqlənirlər. Yəni hərflər eyni olsa da, xəttlər fərqlidir. Ermənilər “bolorqir” və “notrqir” adlandırdıqları bu iki xətti erməni yazısının iki fərqli xətti kimi təqdim edirlər. Gerçək isə budur ki, “bolorqir” ermənilərə, “notrqir” isə albanlara məxsusdur. Yəni əldə olan bütün alban mətnləri məhz “notrqir”lə yazılmışdır. Albanlar hətta erməni dilində yazanda da öz xəttlərindən(əlifbalarından) istifadə etmişlər. Odur ki, “notrqir”lə yazılmış bütün mətnlərin, o cümlədən ermənidilli mətnlərin müəlliflərinin məhz albanlar olduğunu tərəddüd etmədən söyləmək olar.” (Bəxtiyar Tuncay, 2010: s. 39.)

Ermənilər saxtalaşdırdıqları, yəni “alban” əvəzinə, “bütün ermənilərin katalikosu” və “alban kilsələrinin başçısı” əvəzinə, “bütün erməni kilsələrinin başçısı” şəklində yazdıqları sənədlərə əsasən sorğu etmək olar ki, ermənilər növbənövüdür ki, “bütün ermənilər” “bütün ermənilərin kilsələri” ifadələri işlənir? Bəli, həqiqətən də belədir. Çünki erməni etnosu mövcud deyildir. Amma Albaniyanın ermən tayfasının adı altında gizlənən erməni-haylar vardır və alban ermən tayfasından olub erməniləşən ermənilər də vardır. Hətta xristian tatlardan erməniləşən ermənilər də vardır. Odur ki, sənədləri saxtalaşdırdıqda “bütün” sözünü ora əlavə edirlər. Təklif edirəm ki, erməni sözünü leksikonumuzdan çıxarıb “erməni-hay” və “erməni-hayistan” sözlərini işlədək. Belə etmiş olsaq “erməni-hayqanuşlar” əsil adlarını tanıyarlarsa və saxta qlafdan azad olduqlarını görürlər. Bütün dünyaya tanıtmaq lazımdır ki, bunlar “erməni-hay” tayfasının törəmələridir. Müasir ermənilər fars və yunan mənşəlidir.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına yeni baxış prizmasından yanaşma. Hər bir klassik sənətkar özündən əvvəlki etibarlı, möhkəm dayaqları olan bünövrəyə dirsəklənməsə, yüksək dəyərə malik sənət incisi yarada bilməz. Odur ki, Nizami “Xəmsə”si Vətəni Azərbaycana və xalqına bağlı olmasaydı, dünya şöhrəti qzana bilməzdi. Bu barədə Əjdər Fərzəli Qorqudundan yanaşma tərzini fərqlilik müstəvisində yeni mənə kəsb edir: “Nizami “Xəmsə”sində Azərbaycanın tarixi-coğrafi ünvanları: Gəncə, Bərdə, Şəki, Dərbənd, Naxçıvan, Kür, Araz, Xəzər dənizi, Göygöl, Kürbasar, Arazbasar, Qarabağ, Şirvan, Muğan, Ceyrançöl, Kür Muğanı, Şəhriyar düzü, Şah dağı, Elbrus dağı, Murov dağı, Həmdünyan kəndi, Mərzənküş kəndi, Xoy kəndi, Tanrı dağı, Aran, Ağbağ və başqa ünvanlardan məhəbbətlə söhbət açılır.

“Rumlu İskəndər” “yunan paltarı geymiş, türk urəkli, türkdür”. Xosrov da Şirini sevəndə dönüb olur “türk-azərbaycanlı”. Axı Nizamidən əvvəl dahi Firdovsi öz “Şahnaməsində” yazırdı ki, “fars heç vaxt türklə evlənə bilməz. Xüsusən də əgər bu fars şahdırsa, şahı əvəz edəndirsə, bu tam yolverilməzdir.” Bu səbəbdən Nizaminin Xosrovu Firdovsinin Xosrovundan “Türk xasiyyətli” olması ilə də fərqlənir. Məhinbanu və onun qardaşı qızı Şirin Bərdədə doğulublar və öncə türk-azərbaycanlı, üstəlik odpərəst-atəşpərəst olmaqları ilə də fəxr edirlər. Türknaz məhz türk qızı olmağını başı üzərində bayraq kimi dağalandırır. Fərhad da türk-azərbaycanlıdır. Qədim - e. ə. VII-VI əsrlərdə yaşamış Maday-Cənubi Azərbaycan hökmdarlarından ikisinin adı “Fraort” olub. “Fərhad” “Fraort”un fonetik dəyişikliyə uğramış variantıdır. Şirin və rəfiqələri türk-azərbaycanlı adətincə, ulu Azərbaycan-massaget-oğuz hökmdarı Tomrissayağı, amazon qızları tək oğlan paltarı geyinib Qarabağ və Mil düzlərində at çapırlar. Nizamidə Mil düzü “İl-cuk - Ən-cuk” kimi yazılıb. İlicuk - Əncərək çölü. “Xosrov və Şirin”in axıncı - 1984-cü il nəşrində İlcuk-Əncuk: İlcuk-Əncərək sözünün yer adı-toponim olduğunu unudub, onu səhvən “axar-baxarlı” yazmışlar. Axı, Nizami axar-baxarlı çöldən, bağdan, çəməndən bütün “Xəmsə”də, “İlcuk-Əncuk” çölündən isə yalnız bir yerdə danışır. Həm də məhz çöl adı kimi. “Qarabağ” sözü “Xəmsə”də “Baxəzən” və “Buğra çölü”, “Murov” dağının adı “Cərrum” və “Cəhrum”, “Ceyran çöl” - “Məntur çölü”, “Kür Muğanı” - “Kürmux”, “Şəhriyar düzü” - “Şahrud”, “Tanrı dağı” - “İnhiraq” kimi, fars tərcüməsində verilmişdir.

Bu misallar göstərir ki, “Xəmsə”də aşkara çıxarılmalı tarixi-coğrafi ünvanlarımız hələ çoxdur. “Xosrov və Şirin”də Xosrovla Məhinbanunun görüşdüyü yerin adı “Mərzənküş”dur, poemadakı təsvirdən həmin yerin indiki “Mərzili” (Ağdam rayonunda) kəndi olduğu aydınlaşır.

Nəhayət, dahi şairin öz misralarının yanlış təhlili, yozumu səbəbindən onun özü və ata-anası haqqında yazdığı, söylədiyi fikri təhrif olunmuşdur.

**“Gör mədəri-mən Rəiseyə-qord
Mədr səfətəni pişə-mən mord”.**

Həmin misra səhvən belə tərcümə olunubdu:

“Mənim anam kürd Rəisə

Ana sifətində qarşımda öldü.”

Axı, Azərbaycan dilində “ana sifətində” yox, “ana surətində” deyilə və yazıla bilər. İkincisi, Azərbaycan dilində “kürd” təkcə xalq adı deyil”... “Qord” un xalq adı kimi yozulması (məhz yozulması!!!) dahi şairin aşağıdakı misralarının da mənasının düzgün açılmamasından irəli gəlmişdir:

“Bu ikdiş Nizami qərib haldadır,

Yarı sirkə dadır, Yarı bal dadır”.

Tərcümədə həmin misralara tam yanlış “izahat” verilir: “İkdiş - metis deməkdir.: Nizaminin atası azərbaycanlı, anası isə kürd olmuşdur”, “ikdiş” sözündə Azərbaycan dilinə aid “iki” sayını görmək çətin deyil. Deməli, Nizami ikdiş deyəndə: “ikiliyəm”, “iki əlamətliyəm” - fikrini nəzərə çatdırmışdır. “Metis”ə isə burada yer qalmır... Haqlı sual doğur: bu müqayisədə Nizami atasını pisləmiş olur, yoxsa anasını? “Sirkə”-tünd, acı.....dahi şairin atasıdır, yoxsa anası? Axı, Nizami nə üçün belə gərəksiz, göydəndüşmə “müqayisə” aparmış olsun?!

Əjdər Fərzəli Qorqud izah və şərhlərində haqlı olaraq vurğulayır ki, Nizami yaradıcılığında aşkara çıxarılmalı çoxlu məqmlar bu günə kimi yanlış tərcümə və çaşdırıcı izahlarla verilmişdir. Odur ki, Nizami əlyazmalarına, onun fars dilini bilən həmvətənləri, tədqiqatçıları yenidən və daha diqqətlə nəzər yetirməlidirlər.

Əslində isə, “ikdiş” sözü ilə Nizami demək istəmişdir ki, “Mən bu həyatın özü kimi, ikiliyəm-iki təbiətliyəm: yarım oddur, yarım su, yarım sirkə kimi turşdur, acıdır, yarım bal kimi şirin, yarı gülürəmsə, yarı da ağlayıram, yarı toy içində, yarı yas içindəyəm, yarı gündüzəm, yarı gecə...”(Əjdər Fərzəli Qorqud, 1999: s. 156-159).

Bu məsələnin şərhində belə qənaətə gəlirəm ki, Nizami bir türk oğlu kimi, həyata baxış fəlsəfəsi qarşısında özünü “qərib halda” hesab edir. Bu da ondan irəli gəlir ki, Nizamini doğan, böyüdən, formalaşdırən xalq, mühit atəşpərəstlik, büt-pərəstlik və xristianlıqdan yenicə islam təfəkkürünə qədəm qoymuşdur. Nizami nə xristian kimi xristian, nə də islam kimi islamiyyətçi idi. Ona görə də bu iki yol ayrıcında dayanıb, deyir ki, mən - ikili Nizami qərib haldayam, dünyada yarım sirkə dadır, yarım bal dadır. Məncə, xristianlığı tərk etdiyi üçün özünün sirkə kimi turş olduğunu və islamı qəbul etmiş türk oğlu kimi bal daddığını vurğulamışdır. **Odur ki, Nizami yaradıcılığında islamdan əvvəlki inanc, inam və tapınmalar diqqət çəkir.** Nizami Gəncəvi məlum olduğu kimi İslam dəyərlərinə malik, İslamı qəbul etmiş alban türküdür. Lakin o dövrdə İslamı yeni qəbul etdiyindənmi, və yaxud alban etnik kökünə bağlılığındanmi, nədənsə, yaradıcılığında İsa Məsihlə bağlı deyim və duyumları yetərincədir. O, “Sirlər xəzinəsi” poemasında yazmışdır:

Gecənin sevdəsindən fələk olmadı məmnun,

Torpaqlardan qaynardı fərəh gətirən məcun.

İsa nəfəsi kimi olaraq torpaq ona,

Su səpdi, su çilədi qızgın sevdə oduna(Nizami Gəncəvi, 1985: s. 46). Və yaxud:

Boyaqçılardan uzaq deyil, paltar ağartmaq,

Günəşin və İsanın yurdu da birdir ancaq.

Bu lacivərd göy, rəngə müştəridir həmişə,

İsa bununçün etdi boyaqçılığa peşə (Nizami Gəncəvi, 1985: s. 61).

İsa nəfəsli şair İsanı Günəşə bərabər tutmaqla, həm də qeyd edir ki, İsa da Günəş də göyün dördüncü qatında yerləşir. “boyamaq” dedikdə saçların ağarmasını, qocalığın sorağından xəbər verir. İsanın isə dini rəvayətlərdə deyildiyi kimi istədiyi rəngi hazırlaya bilməsini, Günəşin isə öz istisi ilə rəngləri ağartmasını diqqətə çatdırır. Həmçinin İsanı Günəşə bənzədir.

Çörək istəməkdənsə dilənib özgələrdən,

İsanın eşşəyi tək otlasan yaxşıdır sən(Nizami Gəncəvi, 1985: s. 61).

Şair İsanın nəinki özünü, hətta eşşəyini reklam edir. Nizami onuncu məqalədə “İsa peyğəmbərin dastanı” adlı hekayə də yazmaq İsa Məsihi nümunələrin nümunəsi kimi təbliğ etmiş, peyğəmbərə yüksək qiymət vermişdir.

**Mənim dil qılıncım itidir yaman,
İsa möcüzündən onda var nişan(Nizami Gəncəvi, 1985: s. 205).**

**Günəşim fələkdə parlar, o şafəq saçar cahanda,
Cəsədim Məsih dəmdir, o, həyat bağışlayandır(Nizami Gəncəvi, 1985: s. 34).**

Nizami yaradıcılığı ilə özünü ölüyə can verən, Məsih nəfəsli adlandırmaqla, Günəş kimi fələkdə parlayıb cahanı nurlandırdığını, yəni şairliyinin təsir qüvvəsinin, İsa möcüzü kimi Nizami dilinin itiliyinin əzəmətini qeyd etməklə bərabər İsanın da Günəş kimi ölüyə can verən, həyat bağışladığını vurğulayır.

**Ürəyim Məsih otağı kərəmülkitab söz ilə,
O möhürlənib gözəlcə, bu möhür ona nişanədir(Nizami Gəncəvi, 1985: s. 34).**

Şair ürəyinin Məsih otağı “kərəmülkitab söz ilə” möhürləndiyini və “bu möhür ona nişanədir” deməklə o, İsa Məsihə ürəkdən bağlı olduğunu vurğulamışdır.

Bu nəticəyə gəlmək olur ki, Nizami xristian türk dünyasının ideya-məfkurəsindən əl çəkmə bilməmişdir. Bu isə onun soy kökünün qədim türk alban etnosuna, düşüncəsinə kökləndiyindən irəli gəlir.

Nizami “Xosrov və Şirin” əsərində qədim alban Aran folklor nümunəsinin mövzunu yazılı ədəbiyyata gətirmişdir. Özünün qeyd etdiyi kimi Bərdənin qoca yaşlı kişilərinin söylədikləri əhvalatlar əsasında əsəri yazmışdır. Nizaminin xristianlığa bağlılığı onun türklüyünə, türk ideologiyasına və türkcülük məfkurəsinə heç bir xələl gətirməyən amildir. Nizami Gəncəvidə olan bu xarakterik cəhəd mənə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını xatırlatdı. Belə ki, islam qəbul olunandan sonra yazıya alınsa da, islamdan əvvəlki inam-inanc və tapınmalar dastanda dərin iz qoymuşdur.

Böyük Nizami və Xaqani dövrün tələbi çəçivəsində fars dilində yazsalar da, Albaniya ərazisində əsrlər boyu formalaşmış mədəni irsi və formalaşmış dili əhatə edən özlük üzərində yüksəlmişdilər. Nizami Gəncəvi “İsgəndərnamə” əsərində Albaniyanın paytaxtı Bərdəni sadəcə olaraq tərifləyib, onun şəninə -

**Hərüm adlanırdı bu yurd hər yerdə,
İndisə adına deyirlər Bərdə.
Bu mərdlər, gözəllər yurdunda, inan,
Çox saysız xəzinə gizləmiş zaman. (Nizami Gəncəvi, 2004: s. 452).**

deməklə kifayətlənməmişdir, bu xəzinədən, Albaniya mədəniyyətindən bəhrələndiyini də “Xosrov və Şirin” əsərində belə qeyd etmişdir:

**Məlum hekayətdir “Xosrov və Şirin”,
Dastan yoxdur əsla bu qədər şirin.
Ruhu oxşasa da bu gözəl dastan,
Pərdədə qalmışdı bu gəlin çoxdan,
Tanıyan yoxdu bu gözəl alması,
Bərdədə var idi bir əl yazması.
O ölkənin qədim tarixlərindən,
Bu dastanı tamam öyrənmişəm mən.
O yerdə yaşayan qoca adamlar,
Təşviq etdi, işə mən verdim qərar.(Nizami Gəncəvi, 2004: s. 94).**

Buradan bir daha aydın olur ki, Nizami Alban ədəbiyyatı və mədəniyyətinə dirsəklənərək dünya mədəniyyəti xəzinəsinə incilər bəxş etmişdir. Biz farsdilli ədəbiyyatımızın hamısını əldə edə bilməsək də, çoxuna sahib çıxa bilməmişik, lakin xristian ədəbiyyatımıza (ədəbiyyatımızın Alban dövrünə) sahib çıxa bilməmişik. Bunun da əsas səbəbkarı ərəb-fars millitaristləri və erməni-hay çamurluğu, rus şovinizmidir. Odur ki, Nizami etnik mənsubiyyətə türk idi və onun ana dili də

albanların türk dili idi. Yəni Alban dili qarqar-qıpçaq dili adlanır. Məlumdur ki, Nizami qıpçaq qızı ilə evlənmişdi. Həmin Appaq (Afaq) adlı qız təbii ki, qarqar-qıpçaq dilində danışirdi. Çünki qıpçaq qızı idi. Yəqin ki, həmin qız nə ərəb, nə də farsca bilmirdi. Nizami türk deyildisə (XI-XII əsrlərə qədər Alban əhalisinin Qafqazmənşəli olmasını söyləyən tarixçilərimizin ardınca getsək) türk qızı ilə necə ailə qura bilərdi?! Belə aydın məsələləri də bəzi tədqiqatçı tarixçilərimizə başa salmaq olmur....

Oğuzların dili yazılı dil idi. Hələ orta Asiyada onların dilində əsərlər yaranmışdı. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili həmin oğuzların dili ilə yerli alban-atropaten dillərinin konsolidasiyası prosesinin nəticəsində təşəkkül tapmış dil idi. Lakin Qətran Təbrizinin, Nizaminin, Xaqaninin və ümumiyyətlə, XIII əsrə qədər yazıb yaratmış Azərbaycan şairlərinin dili oğuzların gəlişinə qədərki ümumxalq danışığı idi.” (Qiyasəddin Qeybullayev, 1999: s. 234-235). Bir daha aydın olur ki, Alban dili və mədəniyyəti birmənalı şəkildə Azər türkünün vərəsəsi, bünövrəsi və köküdür. Nizami də Alban nəsilli, Türk əsilli, Türk dilli, Azər Türküdür.

Bu nəticəyə gəlmək olur ki, XI- XII əsrlərdə təkid edirdilərsə, ədəbi əsərlər fars dilində yazılsın, onda Azər türkcəsində, yəni Aran dilində əsərlər yaranırmış. Bəs yaranan əsərlərin taleyi necə olub?! Bəlkə, eramızın I əsrindən XII əsrə qədər Azər türk milləti yaradıcılığa fasilə verib?! Yazıb yaradıbsa, niyə sahib çıxmamışıq?! Niyə tədqiq olunmayıb?! Xristanlıqdan niyə qaçmışıq?! Axı, bu din əcdadlarımızın tapındığı əvvəlki din olubdu. Din millətin və mədəniyyətin atributu, milli kodu ola bilərmidi?! Dini baxışlara görə ədəbi əsərləri tərcümə edib, özünüküləşdirib, orjinal nüsxəni məhv etmək erməni, gürcü və ruslara milli yaradıcılıq gücü verə bilərmidi?! Bu suallara niyə biganə yanaşılıb, bu günə qədər araşdırma obyektinə çevirməmişik?! Bunu dünya bilir, amma susur, bizim isə xəbərimiz yoxdur. 1970-ci ildə erməni-haylardan şəxsən özüm eşitmişdim, deyirdilər ki, müsəlmanın “cəhənnəm”i ilə “cənnət”lər yaratmışıq. Onların dünyada doğru dedikləri bir şey varsa, o da elə budur. Həqiqətən də biz “cəhənnəm olsun”-----deməklə, erməni-haylar İrəvanı-----Yerevan, İrəvan xanlığını isə Ermənistan etmişlər. Həmçinin xristian alban mədəniyyəti və ədəbiyyatına sahib çıxmadığımızı görə hamısını saxtalaşdırıb, özünüküləşdiriblər. Axı, bu ədəbi nümunələr əcdadlarımızın xristianlıqda qalan bölümü üçün türk dilində (alban, qarqar-qıpçaq) dilində yazılmışdır. Bu ədəbi nümunələr Aran-alban mədəniyyətinə aid olan Azər türk millətinin qədim ədəbi nümunələridir. Məlumdur ki, heç bir klassik ədəbi nümunə özülsüz, bünövrəsiz pərvəriş tapa bilməz. Odur ki, Azərbaycan ədəbiyyatının unudulmuş, biganə yanaşılmış qədim dövrlərinə sahib çıxıb, tədqiqatçı cəlb edib, doğru həqiqətləri sübut etməklə haqlı olduğumuzu dünyaya bəyan etməliyik.

Nəticə. Azərbaycan türk millətinin dövlətçiliyi, dili və mədəniyyətinin tarixi vərəsəsi e. ə. IV-----eramızın VII əsrinə qədər mövcud olmuş Albaniya dövləti, Alban (qarqar-qıpçaq) dili və Alban mədəniyyəti olmuşdur. Odur ki, “Azərbaycan türk dilinin birbaşa sələfi Atropatena və Alban ümumxalq danışığı dilidir. Mannada və Midiyada tayfa ittifaqları xalqa çevrilmədiyinə görə ümumxalq danışığı dili də yarana bilməzdi. Ona görə təxminən eyni tarixi mərhələ çərçivəsində yaranmış bu dillər Azərbaycan dilinin bünövrəsini təşkil edir. Alban tarixçisi Musa Kalankatuklunun çar Vaçaqanın (V əsr) bütün əyalətlərə fərmanlar göndərməsi haqqında məlumatından (I kitab 20-ci fəsil) aydın olur ki, Albaniyada ümumxalq danışığı dili vardı. Alban dili həm də V-VII əsrlərdə yazılı dil idi. Mənbələrdə qeyd olunur ki, “Bibliya” Alban dilinə tərcümə olunmuşdur. Bu onu göstərir ki, Alban dili “Bibliya” kimi kitabın dilini verməyə qadir lüğət fonduna malik dil idi. Bilirik ki, ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsilə Alban etnosu dini mənsubiyyətə parçalanmış, VIII əsrin əvvəlində xilafətin köməyi ilə erməni kilsəsi Alban kilsəsini özünə tabe etmişdi. Bu Alban yazısının məhvinə səbəb olduğu kimi, Alban danışığı dilinə də zərbə vurmuşdu. Əslində ümumxalq Alban danışığı və yazılı dilinin tarixi bununla bitir və VIII əsrdən sonra Albaniya və Atropatena türk tayfalarının Albanların müsəlman hissəsi və atropatenlilərlə konsolidasiyası yeni etnosun-----Azərbaycan etnosunun formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Bununla bağlı İlhami Cəfərsəy tədqiqatlarında belə bir nəticəyə gəlmişdir: “Bizans keşişləri 367-ci ildə Aran dilində yazılan kitabları yandırmasaydılar, biz Aran dili və arilərin ədəbiyyatı haqqında daha əsaslı fikir söyləyə bilərdik. Yalnız ayrı-ayrı dillərdə yazılan salnamələr göstərir ki, arian

türklər ələ el, qola kul, aya kamar, çörəyə ta, təndirə tentir, suya su, dosta druq, təmizə tamiz, ehrama taş, buğa bütünə paq, bayquşa bay, yarpaqlı ağaca yaş, keçiyə kaçi, yerə yir, göyə gök, vulkana atma, itə it, pişiyə muş, firona pır, filə pıl, saqqala sab, qartala kuş, süvariyyə atlı, erkək cinsinə er, dişi cinsinə am, uşağa bala, hökmdara aqa, tut ağacına tut, qoza koz, fındığa bunduk, əncirə incir, kirkirəyə kirkirə, cəhrəyə cəhrə deyirlər”(İlhami Cəfərsoy, 2017: s. 13).

Əgər Nizami və Xəqaninin dərin ədəbi bünövrəsi olmasaydı, dünya şöhrətli klassik ədəbi nümunələr yarada bilməzdilər.

İşin elmi nəticəsi: Azərbaycan ədəbiyyatının Alban dövrü ərəb-fars, erməni-hay və gürcülər tərəfindən məhv edilməsinə baxmayaraq Nizami yaradıcılığından sızıb gələn anamlara əsasən onun Alban nəsilli, Türk əsilli, Qarqar-qıpçaq dilli, Azər Türkü olması ortaya qoyulmuşdur.

İşin elmi yeniliyi: Azərbaycan mədəniyyətinin və ədəbiyyatının sahib çıxma bilmədiyimiz dövrləri haqqında, Nizami Gəncəvi müstəvisində, ilk dəfə bu fikrə gəlməyimiz araşdırma mövzusu olmuş və bu nəticəyə gəlinmişdir ki, həqiqətən, Nizami Gəncəvi öz dövrünü ayna kimi əks etdirən mənəvi xəzinə, kamalın loğmanı olmaqla bərabər o, Alban nəsilli, Türk əsilli, Qarqar-qıpçaq dilli, Azər Türküdür.

References

1. Aydın Qarabağlı. Azərbaycanın Qarqar uruqları və amazonları, Bakı, 2015.
2. “AME” Elmi mərkəzi, Bakı, 2007.
3. Bəxtiyar Tuncay. Qafqaz Albanlarının dili və ədəbiyyatı, Bakı, 2010.
4. Qiyasəddin Qeybullayev. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən, Bakı, 1999.
5. İlhami Cəfərsoy. Arilərin Türk mənşəyi, Bakı, 2017.
6. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi, Bakı, 1993.
7. Nizami Gəncəvi. IV cild, Bakı, 1985.
8. Nizami Gəncəvi. Lirikası, Bakı, 2004.
9. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, Bakı, 2004.
10. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə, (Şərəfnamə), Bakı, 2004.
11. Vaqif Piriyyəv. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası, Bakı, 2006.
12. Əjdər Fərzəli Qorqud. Dədə Qorqud sözü, Bakı, 1999.

Göndərilib: 03.09.2021

Qəbul edilib: 19.09.2021